

SZÖVEGGYŰJTEMÉNY A RÉGI MAGYAR IRODALOMBÓL II.

BAROKK ÉS KÉSŐ-BAROKK ROKOKÓ

Szerkesztette
KOVÁCS SÁNDOR IVÁN

OSIRIS KIADÓ • BUDAPEST, 2000

MIKES KELEMEN

(1690–1761)

A XX. századi magyar irodalom legtekintélyesebb folyóirata, a Nyugat fedőlapján Mikes Kelemen ábrázoló emblémát viselt. Beck Ö. Fülöp plakettjének első változata 1908-ban már a legelső számon látható. Szauder Józseffel szólva: „a fájdalomtól nyomott s az írásban menedéket találó kuruc deák képét népszerűsítette évtizedeken át; azét, aki felütve fejét az írásból, magányos tekintettel mered a világba”. Mintha utolsó előtti bujdosótársának, Zay uramnak válaszolna – teszem hozzá: „Te csak pipálj, Zay úr, barátom, / Tudom, hogy hasznát úgyse látom, / De betűim el kelle sírnom, / De szívemet ki kelle írnom, / Ki kelle írnom” (Pásztor Árpád, *Mikes*, Nyugat, 1910, I, 167). A Beck-plakett és a Nyugat Mikese nem pipás magyar kuruc, hanem az abszolút író, aki azt a dolgát teszi, amihez a legjobban ért: francia írókat fordít, kiemeli a magyar próza nehéz szekerét a sárból, könnyed, társalgási *causeur*-módot honosít meg, kitalálja a levélműfajú magyar „lettre familière”-elbeszélést.

Mikes sorsdöntő teljesítményét a Nyugat-mozgalom nevében Kosztolányi Dezső igazolja vissza remek tárcaesszéjében (1935): „Van benne valami a csevegő tárca közvetlenségéből.” A „politikai szenvedélyt ellenben nem ismerte, [...] szinte közönyös a politika iránt”; ő a „levél remekírója”; és „ő adott nevet annak a szellemi tanyának, ahol újabb irodalmunk évekig hánykódott és nevelődött. Ő írta le először ezt a magyar szót: *kávéház*.”

Mikes Kelemen Kelet-Erdély Háromszék megyéjében, Zágonban született. Kilencévesen katolizálták, mint egykor Pázmányt. De az író Mikesen semmi nyoma a felekezeti pecsétnek. Apját kivégezték. Cserei Mihály tanúsítja, hogy a Thököly mellé állt Mikes Pált Fogarasban a császáriak kínozták halálra. „Előbb a két szemét tölték ki, azután minden nap egy-egy lába- és kezeujját vagdoszták le, végül is egész testét megsütötték és éjtszaka eltemették.” (Idézi Gálos Rezső.) Kelemen ekkor még csak egyéves; mostohaapja Boér Ferenc. A kolozsvári jezsuitáknál tanul; egy iskoladrámában Mátyás király jegyesét, Podjebrad Katalint alakítja. Tejfelesszájú, szelíd, lányos arcú ifjúként örökíti meg egyetlen fennmaradt arcképe is: kis bajuszka, puha, csigás haj – és hogy mégis férfinak lássék: páncélzat a vékonycsontú testen.

Tizenhét éves, amikor II. Rákóczi Ferenc belső inasa, majd bejárója (később kamarása) lesz. Hűségesen követi urát a száműzetésbe, ahol félévszázadot tölt: öt évet Franciaországban, a többi, 1720-tól, török földön, a Márvány-tenger melletti Tekirdağban (Rodostóban), ahol odaérkeztiükkor egész utcát belaktak a bujdosók. 1736-ban az ifjabb Rákóczi török által támogatott, majd lefűjt vállalkozásának résztvevőjeként Mikesék eljutnak „Erdély köpönyegéig”, meglátják a Kárpátokat. De soha vissza nem térhetnek. „Ex Turcia nulla redemptio” (1741). Mikes Kelemen az utolsó bujdosóként hal meg: „Már most egyedül maradtam a bujdosók közül, és nem mondhatom, mint eddig, hogy hadd vigyék ki ezt vagy amazt előre, most egyedül maradván nekem kell kimenni az áldozatra.” (Rodostó, 1758. december 30.)

Az örökké zúgó tenger partján az udvari regulákhoz igazított monoton, klastromos-katonás Rákóczi-napirend a fejedelem haláláig sem vesz el sok időt Mikestől: 1735-re a 207 fiktív levélnek már több mint a fele kész. Ha hozzávesszük ehhez Mikes 6000 lapra rúgó fordításait, *Az idő jól eltöltésének ez a módja* (ez az egyik fordítás címe) irodalmi művének megteremtéséhez

éppen jó mód volt. Véletlenül múlt, szinte népmesei a történet, ahogy a Mikes-hagyaték megmaradt és hazakerült. A *Törökországi levelek* kéziratának sorsáról szólva egy Horváth István nevű közember emigráns érdemeit kell kiemelni. Ő is Rodostó kuruc utcájában lakott; 1799-ben, százhusz (!) éves korában halt meg. Mikes jól ismerte: lányának esküvőjén, mint a bujdosók feje, ő volt a násznagy. A Mikes bizalmát élvező aggastyán őrizte meg és juttatta haza a Mikes-hagyatékot. 1789-ben már hírt adott róla a bécsi magyar sajtó: „Szelim travniki basa” Mészáros nevű magyar szolgáját vásárolni küldte Bécsbe, s az magával hozott „egy igen ritka, magyarul írott könyvet”, amit ő „néhai Rákóczi Ferencnek Horváth nevezetű szolgájától kapott”, s aki azt közölte, hogy Mikes Kelemen, „Rákóczi társa írta volna”. – És 1794-ben, amikor a Mikes-hagyatékot őrző-védő Horváth apó még csak száztizenhat éves, meg is jelenik Szombathelyen a *Leveleskönyv!* Festetics György gróf támogatásával kiadta Kulcsár István, a kiváló literátor, okosan megszerezve hozzá a cenzori engedélyt, még 1792-ben, II. Lipót alatt.* Mikes Kelemen tehát a XVIII. század végén lesz tényezője a magyar irodalmi tudatnak. Szerencsés időpont: a régi és az új irodalom határán Faludival együtt ők szabják meg a magyar próza új irányát.

A kuruc Mikes-modellt romantikánk munkálta ki. Legnépszerűbb nézethől Lévy József láttatta Mikes Kelemen; sorai máig emlékeztetünkben vannak („Egyedül hallgatom tenger mormolását, / Tenger habja felett futó szél zúgását; [...] / Zágon felé mutat egy halovány csillag, / Hol a bércek fején hókorona csillog”). Mikes a Lévy-versben annyira szabadságpárti, hogy inkább a sírt választja az Erdély felé indulás helyett (amire persze semmiféle lehetősége nem volt): „Ha feléd indulok, lelkem visszatartja / Az édes szabadság bűvös-bájos karja, / Vissza mind a sírig.” Irodalomtörténet-írásunk újabb Mikes-képén Barta János, a szövegkiadó Hopp Lajos és R. Várkonyi Ágnes hagyta rajta kézjegyet. A „Mikes köpönyegéből kibújt” erdélyi prózaírás hódolatát Tamási Áron tolmácsolta Mikes szellemének (1935), s félszázad múltán egy adataiban nem mindig pontos,** de elmés „fikcióesszé” mert feltenni Mikessel kapcsolatban kényes kérdéseket. Amúgy a magyarországi és erdélyi Mikes-irodalom apologetikus, elég egyhangú, mondhatni, unalmas, mint az a kéthúrú török zene, amit Mikes az örület határáig hallgatott.

Mikes érdekes, titokzatos személyiség. Prózaírási egyedülálló. Ezt a két összetevőt állítja harmóniába a *Törökországi levelek*ben. Próbáljunk meg válaszolni – másra nem is igen lesz tér –, miképp viszi végbe? Kivégzett édesapa, mostohaapa, jezsuita konviktus, udvari bezártság, külső közelség Rákóczihoz, férfigagány: kettős családtalanság (szüleit elveszti, maga nem nőül meg, teljesült szerelméről nem tudunk) – mind lélektani megvilágítást kívánó tényezők. Barta János Mikes „zárt világát” emlegeti, veleszületett konzervativizmusáról beszél: „ez tart

* Kulcsárnak szép márvány síremléklapot maga a nagy Ferenczy István csinált. A pesti Bölcsészkar melletti Belvárosi templom egyik jobb oldali kápolnájában látható. Aki nem méltóképp kollokvál Mikesből, vezeklésként meg szokta tekinteni.

** Kamocsay Ildikó biztosan félreérti Mikest, amikor le meri írni: „nem szerette Rákóczit”. A kérdés fel sem tehető! Mikes alattvaló, elkötelezett udvari alkalmazott volt. Rákóczi a török érdekeknek megfelelően – mutat rá R. Várkonyi Ágnes – fejedelmi udvart tarthatott 64 holdnyi rodostói „mini-Erdély”-ében, udvartartását haláláig francia köntösben járatta, szigorú rend szabályozta életüket. Mikes dohogásai ezekre vonatkoznak. Szeretettel pedig nem tüzes szenvedéllyel, hanem a maga csendes természete szerint juttatta kifejezésre. Cs. Szabó László Mikes-esszéje pontosabb ítéletű: „Szellemileg tökéletes árvaságban, lelkileg már sokkal kevésbé, mert Törökországban tizenhét éven át szolgál a legjobb apaként bálványozott II. Rákóczi Ferencnek.”

távol tőle egész élete folyamán minden komoly kételyt. Bizalommal és derűvel zárkózik ő is önmagába; erős megfigyelés és kutatás nem kenyeré; a mélyebb világnézeti és politikai problémák szinte leperregnek róla.” Hogy öt évet francia földön töltött, annak nyelvtudásán kívül szinte semmi nyoma: a legnagyobb témaínségben „sem képes egy párizsi emléket elővarázsolni”. Politika, hadi dolgok nem érdeklik, szemlélete e tekintetben naiv; élete nagy szakaszait és élményeit (a szabadságharcot és Párizst) említetlenül hagyja. És még mindig Barta professzor szavaival: „Ez az önmagának kifejezést kereső egyéniség nem különösen mély és nem is nagy szemhatárú.” Mikes önminősítésével: „az én eszem nem hasogatja az áert” (80. sz. levél). A másik analitikus, Szauder látlete: Mikes „kedélyének játékosága, nyájaskodása mélyén elfojtott fájdalom, kényszerű rezignáció lappang, s jelleme nem oly egysíkú, mint régebbi irodalomtörténészeink gondolták”. Szauder ezzel a levélrészlettel érvel: „mi ott oly nagy, csendes nyugalomban élünk, hogy úgy tetszik, mintha másutt mind meghaltak volna, csak mi élünk, pedig ha jól meggondoljuk, mások élnek, és mi csak aluszunk”.

Kamocsay Ildikó fikcióesszéjéből is íme néhány nyersen kimondott, szűrös tézis: Mikes Kelemen „minden gondtól megszabadulva, örök gyermekként üldögél a Márvány-tenger partján, szemlélődik, és ír. [...] A szép vidék, az egzotikus lakosság a maga furcsa szokásaival, s a nagypolitika [...] színes képeskönyvvé állnak össze, melyben kedvtelve lapozgat egy húsz-, majd harminc-, negyven- ... hatvanéves pufók kisfiú.” Szenvedélyei az írásra és a dohányzásra korlátozódnak: kitalálja „a világ egyik legmesteribben megkomponált fantáziaszerelmét”. Való igaz: „tökéletes feleséget teremtett magának a levelek címzettje, a kitalált nagynéni személyében, aki mindent megért, mindent megbocsát, de sohasem alkalmatlankodik; ha kérdez, csakis azért teszi, hogy a szeretett férfinak alkalmat adjon egy-egy kedves témáját kifejteni, s ráadásul (Mikes ezt remekül kifundálta!), a játék lényegéből adódóan, ő az olvasó is. Ez a szerelem nem fenyegethet beteljesüléssel. Mikes óvatosabb, mint Pygmalion, s – biztos, ami biztos – még a kitalált szerelem trónjára is egy nála idősebb nőrokont ültet.”

Alkat, karakter, személyiség hajlandóságai és Mikes prózaírói zsenialitása a *Törökországi leveleknek* ebben a jól elgondolt fikciójában a barokkra oly jellemző elhitetés, meggyőzés érvényre juttatásával testesül meg. Mint egy detektívregény precízse, olyan a mikesi figyelem a konstruált nagynéni és a misszilitás körül: az előre-hátrautalások, a hitelesítő részletek hálózata megérdemelné a teljes feltárást. Mikes még azt a kis férfiuncutságot, csekély erotizmust is megengedi magának, hogy a levelek „szerelmes” búcsúzó formuláit összekapcsolja a maga lefekvészi készülleteivel, ágybabújásaival. „Héj, [...] mint szeretem kédet! [...] De a gyertyám mindjárt elaluszik, én is alszom.” (13. sz.) „P. S. Édes néném, hová lett annál szebb levél, ha rövid is, mint amelyet egy híres generális írt volt feleségének a harc után, mondván: Az ellenséget megvertük, egy kevéssé elfáradtam, jó éjszakát, kedves feleségem.” (102. sz.) Ez aztán ripsz-ropsz beteljesülés, mert a háromsoros post scriptum előtt is csak öt és fél sornyi a levél: Mikes már „feleségül is vette” a generálistól való ügyes idézettel a nénit! Ha jól látom, ezzel logikusan el is fogynak az ágybabújós záróformulák: „házasember” nem álmodozik egyedül, felesége mellé kell feküdnie.

Mikes mestere az efféle kis és nagy trükköknek, amint majd még látni fogjuk. Mestere az írás fogásainak, mert a „szerelem” lehetett „fantom”, a „létezés” lehetett „vegetáció”, az írás „szenvedélyének lángját” azonban nem állíthatta takarékra. Mikes „tudta, mire képes, hogy tudniillik ő él, vagy ír”. Így mondja az esszéista Kamocsay, és így mondta már professzor Barta: „egy »ideálpóctai világot« épít fel magának; egy gáláns regény apró, de érzelmes fordulatait játszatja le”; „őseredeti elbeszélő tehetség, aki a látszólag naiv, spontán formákkal bravúrosan tud bánni”; „Az elmondottakat azon keresztül élvezzük, ahogy az író elbeszéli őket: a magyar

széppróza történetében nagy példái vannak ennek (Mikszáth!) – s Mikes ott van a korai nagyok között.”

Mikes Kelemen a csevegő játékos, mondhatni furfangos prózastílus erdélyi klasszikusa. Már a *Törökországi levelek* legelső rodostói darabjában ott egy remek anagramma: „És mihent ide érkezett Bercsényi úr, mindjárt anagrammát csinált a város nevéből, és e' jött ki belőlle: OSTOROD.” (36. sz.) Bercsényinek ez a szójáték az irodalmi főműve, de hírmondója sem maradt volna, ha Mikes nem csap le rá, s nem foglalja bele már első rodostói levelébe. (Bercsényit különben Mikes nem kedvelte, nincs is több dicsérete róla.) Harmadfél század távlatából úgy látjuk: a „Rodostó: *ostorod*” sorskibeszélő játék a szavakkal; abból a fajtából, mint amilyen a Bethlen Miklós ötlete: „Rabutin, *rabba tón*”. – Mi szél fúj Erdélyben? – kérdezem egyszer Lászlóffy Aladárt Kolozsvárott. Kapásból válaszolt: „Fúj, süvölt a VATRA szele”. (A VATRA tudvalévően szélsőséges, nacionalista erdélyi román egyesülés.) Mintha addig mi sem változott volna Transsylvániában Bethlen és Mikes óta.

Mikest 1720 tavaszán már két első rodostói levele (36–37. sz.) teljes írói fegyverzetében mutatja. A huszonhat pár lapátos gálya magyar rabjairól – mert ők röptük a bujdosókat „a héracliai portusba”, ahonnan már csak egy lépés „Ostorodostó” – kiderül, hogy „azt a nyomorú életet megszokták”, és nem is lehet „módot találni abban, hogy megszabadulhassanak”, családjuk is elpusztulhatott már: miért és mire mennének haza Magyarországra?! Most teljesebb ki az eddigi harmincöt levélben minduntalan előkerült török adagium értelme a „rakás kenyér”-ről. Kinek-kinek lerakja azokat a földkerekségen valahol a Teremtő – a Mikesékét Ostorodostóba rakta le: „Kinek-kinek itt vagy on elhintve a kenyere – addig csak itt kell lenni, míg abban tart.” Nem tart tovább a halálnál. Minek már addig hazamenni? Mintha az *Ostorodra* felelné a maga két szállóigéjét Mikes a két első rodostói levélben: „A bujdosásban is bujdosnunk kell” (36. sz.); „úgy szeretem már Rodostót, hogy el nem felejtetem Zágont” (37. sz.).

Az erdélyi prózának ez az ötletesen megnevező, kiemelő ereje, komolyan-játékos hajlandósága összefügg a Királyhágón túli és a Kárpátok „köpönyege” közötti országrész, majd fejedelemség sok évszázados önállóságával és zártságával. Erdélyben ráadásul többszörös nyelvi elkülönüléssel és kölcsönhatással kell számolni, hiszen a román és a német szó is járta. Minél kényszerűbb földrajzi, politikai, etnikai zártságról van szó, egy nyelvi közösség annál inkább magára marad: nyelvében él, nyelvére utalt, csak abban szabad és alkotó; annál inkább őrzi a táji sajátosságokat, archaizmusait. A sokáig érintetlen tömbökben élő székelységnek különösen jellemzője a nyelvi önnemzésig menő szókultusz, az évődő, tréfás, szellemes fogalmazás. (Székely vicc vagy pesti zsidó vicc persze egyre megy: a pest-budai polgárságnak is megvan a maga nyelvi humora, városi költészete, gondoljunk a kabaréra vagy a reklámra – kiváló írók is szállítói voltak.)

A rodostói bezártság, a „bujdosók a bujdosásban” Mikes definiálta helyzete (Barta János közelítéscivel: „parányi bolygó”, „légüres tér”, „udvar-fikció”) még szűkebbre húzza a határokat, s ösztönöz a nyelv kifejezéslehetőségeinek csűrő-csavaró, behatoló kipróbálására, végletességeire. Mikes koordinátái különösen összetettek: magyar, erdélyi, székely és emigráns.

A mikesi nyelvi humor legfontosabb hordozói az ismétlések és a szójátékok. Ezek retorikai-poétikai karakterét azonban a kutatásnak még nem sikerült megragadnia. Az ismétlések Mikes leveleiben fokozatok, kapcsolódások által jelenlévők: egy leírt szó úgy ismétlődik, variálódik, egy sodorni kezdett motívumszál úgy lesz erősebb az ismétléssel, hogy játékosan, szórakoztatón viszi előre a gondolatmenetet, a mese, a történet kifejtését. Például: „Isten adjon olyan feleséget, aki írni és olvasni tudjon, de ha nem tudna is, azon lennék, hogy megta-

nyítanám, ha több esze nem volna is, mint egy macskának.” És az ismétlő folytatás: „Édes néném, szeret-e kéd úgy, mint a macska az egeret?” (27. sz.) Az ismétlés fokozó variációval, merész szinonimaszerűséggel is bekövetkezhet: „az elmúlt hónapnak minden résziben, ráncában” (76. sz.).

Voltaképpen ismétlés, jelentésfokozás a szójáték is: „házam” „fogházam” (15. sz.), „lófejű” – „lófő” (39. sz.), „vőlegény” – „vőember” (49. sz.), „árvíz” – „árbor” (64. sz.). Ismétlés és figura etymologicás szójáték szintén összekapcsolódhat: „azon légy, édes néném, hogy Kelemen ne kelletlen, hanem kellemetes legyen nálad” (79. sz.). Csavarosabb, merészebb a „Sárosi gróf” – „Sárosi” – „Sárosiné” analógia, mert II. Rákóczi Ferenc nevezte magát Párizsban Sáros grófjának. A Sárosi–Sárosinét Mikestől a sárfürdőző, iszapdagonyázó köszvényesek kapják, akik közé a fejedelem Rodostóba látogató, igen szerény képességű fia is odafekszik.

A szóismétlés ókori poétikai fogalom: *klimax*, *gradatio*, *catena* (lépcsőzetesség, fokozás). Szenczi Molnár XVII. század eleji szótára ezt az ókori meghatározását vette fel: „Szólásnak módja, midőn azmely igén az beszéd elvégeztetik, ugyanazon kezdetik el az következő, és így mind feljebb hág az beszéd.” A szójáték a retorikában a *paranomasia*, az *annominatio*. Mikes mind az ismétlésnek-fokozásnak, mind a szójátéknak kiváló művelője. Ismétlési és szójátékai egymástól nem könnyen választhatók el; mindegyikben egyre „feljebb hág a beszéd”, vagy ahogy maga mondja: ha már egy „matériában elegyedtem”, akkor „követem még egy darabig” (56. sz.). Látni fogjuk (anélkül, hogy ezúttal pontos poétikai osztályozásra törekednénk): van például lineáris és ellentétes (62., 67. sz.), van fokozó és rejtett ismétlés (129., 8. sz.). Íme alább néhány kiragadott, jellemző példa a levelek sorrendjében.

Gradatio (ismétlés, fokozás)

A szultán vejének udvari kapitánya *ebédre* vendégli őket, de csak éppen megszagolhatják a fogásokat, oly gyorsak az étékfogók. Erre mondja Mikes: „csak az *orrunkot* akarták *megvendégtelni*”. Az ételtelenséget az italtalansággal ismétli-fokozza: „De az italtól szó sem volt. A’ való, hogy amennyit ettünk, semmi szomjúságot nem okozott.” És ezt követően így hág feljebb beszéde a szomjúságot nem okozó orr-megvendégtelésről: „Ennek a *száraz ebédnek vége* lévén, azután igen könnyen lóra ülénk.” (3. sz.) De haladjunk most már csak idézetekkel: „Édes néném, [...] én szívemnek minden *zsebje, ráncja, fiókja* tele a kédhez való szeretetemmel” (8. sz.). Ibrahim pasa „Ott ül, amég lehet, mi is itt *ülünk*, amég lehet; mert csaknem bizonyos, hogy már a hadakozást ki kell várnia, és a *békességet* is *maga mellé ülteti*” (13. sz.). „A minap [...] *meleg szél* jött reánk [...]. Most ennél egyéb hírt nem írhatok. Ezek elég *meleg hírek*, de gondolom, hogy rövid idő múlva *hideg híreket* kell írnom” (15. sz.). „*Immár tudja kéd*, hogy miért fekte annak az úri asszonynak az orra, de *azt nem tudja kéd*, hogy holnap a vezér szembe akar lenni a fejedelemmel” (22. sz.). „Én pedig majd olyan *hírt* küldök kédnek tenger habjain, amelyen mind a *két füle* megcsendül kédnek – jó, hogy *több füle* nincsen kettőnél. De legelőször *szép színű és jó szagú hírt* írok, azután írom meg a *csendülő hírt*” (33. sz.). „A *meleg házban* nem mesterség írni, a kéd leveleit pedig a *hideg házban* is gyönyörűség olvasni” (39. sz.). „A porta nemrégén csinált a császárral *hús vagy huszonnégy* esztendeig való békességet – *huszonnégy* kőfállal *rekesztették bé* tehát az utunkot Erdély felé, [...] még csak a reménséget is *ládába kell zárni*” (39. sz.). „Pola téti! [...] már *jó napot* is *tudok* mondani görögül. De *tudja-e kéd*, hogy ma *micsoda nap* vagy?” (40. sz.). „Bercsényiné asszony [...] már *látja*, hogy hamarabb *meglátja* a *mennyszágot*, mint *Magyarországot*. Bizony jobb is az *első a másikkal*: de mit ártana *Magyarországból mennyszágba* menni?” (42. sz.). „Elég a’, [...] táncban *viszi* a *mátkáját*, aki is a tánc közben [...] *egy kis szelet* talált bocsátani [értsd: púzott], az a *kis szél vitte* őtet a szerencsének partjára” (55. sz.). A „boldogságos Szűz gyermekágyban *fekszik*. [...] Sok ideje vagy” már,

[...] hogy mi is a bujdosásban *feksziünk*” (58. sz.). Bercsényi úr „halála előtt két órával egy pipa dohányt kiszívott – de *megholt*, kédet pedig az isten *éltesse*. Amen” (67. sz.). „És [...] amint a francia példabeszéd mondja: kinek-kinek kell tudni, mi *fő a fazakában*: az én *fazakamban* pedig semmi hazamenetelre való reménségem nem *fő*” (75. sz.). „És a *lakadalam* is meglett azután. Talám édes néném, a föld alatt *lakó* emberek is *lakadalmaztak* és táncoltak, mert tegnapelőtt nagy földmozgást érzettünk alattunk. Azt gondoltuk, hogy valamely szekérre tették az egész várost, és úgy visznek valahová” (77. sz.). „Amelyet [...] megcselekszem, [...] amennyiben a *rongyos elmém* megengedi. Mert ha *rongyos leves* vagyok, miért ne volna *rongyos elme?*”; „Egy *kis kutyám* vagyok, az is már úgy tudja a rendet, valamint én. [...] Nincsen értelmesebb oktan állat a kutyánál. Az *elefántot* mondják, de még nem láttam *őnagyságát*” [majd a 127. számú levélben látja]; „A kenyérszentelés [...] még a *negyedik saeculumban* kezdődött. Én pedig a *tizenhatedikben* elvégezvén *ebéd előtt* ezt a levelet, mindjárt *iszom* a kéd egészségiért. Amelyre vigyázz, édes néném, és ne *egyél* sok cseresznyét” (80. sz.). „Tudom, azt fogod mondani, hogy jól aludtam az éjszaka, mert a jó aluvás után könnyebb *verseket gyalulni*. Elrakván hát a *verscsináló szerszámaimat*, maradok, édes néném mindenkor stb.” (105. sz.). „A csauz pasa a fejedelem előtt ment, a szállásáig kíséré, és *vége lett* a komédiának, és ennek a levélnek” (129. sz.). „Mindezekből [...] nem *kopik* a nyelvem a beszédben. Hadd *koptassam* tehát a pennámat az írásban, mert arra elég időm vagyok, és beszélgetés gyanánt legyen”; „Úgy lehet, hogy Csíkból reánk üthetnek, és egy éjszaka az *ágyban* találunk. Olyan *öltöztetőkre* nincsen szükségem” (150. sz.). „Ne csudáljad, [...] igen nagy *szárazságok* járnak – a téntám is *elszáradott* [...], csak a vizek el ne *száradtak* volna, mert csak szükségre valót is nehéz kapni” (163. sz.). „Minthogy” a pasa „az új feleségével sem lakhatik, azért a felesége ad neki *csemegére* egy-két [...] rablányt. Nekünk is *csemegére* elég bő szüretünk volt” (178. sz.); „ha a levél *kicsid* [mert még 6 sor sincs!], a hír elég *nagy*” (202. sz.). „Mi itt csendességben *aluszunk*, de Sziléziában szüntelen *talpon kell lenni*, ugyan *talpon is meghalni*”; „A kevélység és a *bosszúállás* mit nem okoznak! Énnékem is *bosszút kellene állanom*, mert régen nem vettem a néni leveleit” (205. sz.).

Az ismétlések humorát – mint e legutóbbi példában is – többször a *nagy* és a *csekély* ellentétes méretei adják. Rejtve ott lehet ez a fel- vagy lefokozó ismétlő variáció Mikesnek akár egyetlen összetett szavában is: a vászonsátorról mondja, hogy *vászonzház*, *vászonzpalota*, a sokszátras helyről, hogy *vászonzváros* (74. sz.); a mecsetben bedugott füllel üvöltő műezszinekről pedig – mert náluk üvöltéssel pótolják a harangszót –, hogy *bőrrharangok* (189. sz.). Mikes derűs ismétlő ötletességei a tragédiát is feloldják. A többször átélt földrengés egy lakodalom kapcsán úgy kerül elő: „föld alatt lakó emberek lakodalmi tánca”. És egyik ötlet nemzi a másikat: azt gondolták a földrázkódásról, „hogy valamely szekérre tették az egész várost, és úgy visznek valahová”. Micsoda költői látásmód! A földrengés lehetett az ötletadója a *Törökországi levelek* francia források nyomán készült betétjének a Johannita lovagrend alapításáról. Mikes nád-mézestintázik, Zsuzszik kicsit a levél elején, aztán témahiányában kitalálja, hogy a néni arra kíváncsi: „kik voltak a templaristák”, és már el is kezdi a máltai lovagok történetét. A végén eszébe jut: „Még Magyarországon is látni romlott templomokat”. Templomot *földrengés* ronthat el igazán – erről juthatott eszébe a templomos lovagok históriája. És megint feloldó, hamiskás mikesizmussal teszi hozzá az „alkalmatos földindulás”-hoz a travesztáló poént: „Ha tót volnék, úgy mondanám, hogy a föld megrázta magának.” (71. sz.)

Annominatio (szójáték)

„De édes néném, [...] énnékem gyakran kell írni, legalább minden *héten hét* levelet” (2. sz.). „A való, hogy ideje is már kvártélyban szállanunk, mert a *Fekete* tenger igen *fekete* [értsd: vcsedelmes] szelet bocsát ránk” (31. sz.). A „*vőlegény*” – „*vőember*”, „*árvíz*” – „*árbor*” típusú

ismétlő fokozások természetesen szójátékként is minősíthetők, csak most a másik tagot kell kiemelniünk. De hadd szorítkozzam csak egyetlen minőségi példa idézésére és bizonyos elágazásaira: „Ezzel maradok kéd köteles, láncos, madzagos, spárgás és zsinóros szolgája” (34. sz.). „Azért maradok az asszonynak nemcsak spárgás, de köteles szolgája” (101. sz.). Mindez a szokványos „köteles, lekötelezett szolgája” levélzáró-formuláról jut eszébe Mikesnek, és itt nem fokoz, hanem szójátszik, hiszen a *madzagos, spárgás* gyengébb fokozat, mint a *köteles, láncos*.

Hogy megvilágíttassék ez a minőségi nyelvhumor, Mikest a legnagyobbak, Petőfi és Arany mellé rendljük s emeljük mint tanítómestert. A költőpár barátságának elragadó dokumentuma, a Petőfi–Arany-levelezés számos jelét mutatja, mily figyelemmel olvasták Kultsár szombathelyi Mikes-kiadását, s miként adták jókedvű tanújelét Mikes szuverén követésének.

Petőfi Sándort itt kétségtelenül a *köteles, madzagos* ötlet ihleti: „Koszorús Jankó(fic)! [...] Immáron pedig ami Rumány [Murány] ostromát illeti, [...] dicsőségednek egy új, nem selyemszálát, hanem hajóhúzó kötelét ercsztetted” (1848. január 2.). A levélzárást is Mikes ösztönözhetette: „vagyok és maradok aki tavaly voltam”; vö. „vagyok aki voltam, és lészek, aki vagyok” (60. sz.). Ez a Petőfi-levelezéskor (1848. szeptember 17.) szintén Mikes módján többértelmű: „leveledet kapám (és ásóm!)”. Máshol meg ilyen mikesi fordulattal él: „Bájdús Jankóm! [...] szavadra tökéletesen elhiszem, hogy silányak azok a versek, melyeket írtál, hanem azért csak írd le őket, kedves öcsém, és küldd el nekem, mert két orr többet lát” (1847. szeptember 9.). Vö. Mikes két helyével is: „megláthatta a füleivel” (92. sz.), „De se szememmel nem hallok, se fülemmel nem látok olyat, ami arra fordulna” (105. sz.). A „leveledet kapám (és ásóm!)” a koltói mézeshetek időszakából való. Arra készülve írja Bájdús Jankónak Isteni Sandri: „(jelenleg éppen viszkető tőkű) barátod”, s erre rímeli így a szemérmes barát: „(jelenleg éppen viszkető öklű) barátod” (1847. augusztus 29., szeptember 7.). Ez a fajta játékoság is a Mikes-levelek összefüggéscire, olykor rímelő lezárásaira mutat.

Miképp indázzák át a teljes *Leveleskönyvet* Mikes bizonyos motívumai, hogyan ismétlődnek, variálódnak a levélepiakai alakzatok, arra nézvést a már szóba hozott török toposz, a ’lerakták a kenyerét valahol’ az egyik legjellemzőbb példa. A másik a gasztronomikus helyek sereglése, összefüggés-láncolata. A késő-barokk kedveli ezt a terepet: Apor, Koháry, Kőszeghy lakomaleírásai, étel-italkatalógusai, Faludi szakácsportréja mellett Mikes nádmézes-mézespogácsás levélminősítései, káposztafelmagasztalásai is figyelmet érdemlők.

Nagy káposztakultuszában egyívású Bethlen Miklóssal, a Tótfalusi-szakácskönyvvel, Apor Péterrel vagy Mátyus István marosvásárhelyi orvosdoktorral, aki szerint ez a mennyei cledel és orvosság „minden kerti vetemények királynéja” (1787). Egy különös fokozó ismétlésvariációjával Mikes egyszerre káposztásfazékként határozza meg önmagát: „Jobban szerettem volna káposztásfazék lenni Erdélyben, mintsem kávét ivó fíncsája a [török] császárnak” (7. sz.).* Ez a káposztásfazék-Mikes szeret is jókat enni, és kevésbé érdeklődik a török föld római emlékei iránt, mint elvárnánk tőle: „Ma reggel fejedelmünk a Pompeius oszlopát volt meg nézni, amely oszlop a Fekete-tengernek torkában egy nagy kőszikla tetején vagyon. [...] egy darabig felmentünk a kősziklára, de éppen az oszlopig nem mentünk, mert igen meredeken vagyon, és egyik kőszikláról a másikra kellett volna ugránozni – a káposztásfazék pedig nem ugránozhatik oly könnyen, mint a vadkecske. [...] Nincsen mit nézni rajta, hanem csak a régiségeért kell becsülni, ha igaz, hogy Pompeius tette oda [...]. Ha Pompeius tette is, nekem

* Vö. ezzel Péterfy Jenő híres aforizmáját: „Jobban szerettem volna fenyőtoboz lenni a római Pincio-dombon, mint tankerületi főigazgató Budapesten.”

ahhoz mi közöm? Inkább elhiszem, hogy ő tette oda, csak hozzá ne küldjön kéd megtudakozni. De azt tudom, hogy Pompeius meg nem fizeti nekem a keszkenőmöt, amelyet ott a kősziklák között elvesztettem.” (34. sz.)*

A káposzta-apoteózisok között nincs ilyen kis, kimunkált, kerek „tárca”, mint ez a „Pompeius oszlopa és a keszkenőm”, de van Mikesnek egy összefüggő híres levélincipitje, amelyben magát a levelet (a levél műfaját) hasonlítja a káposztához. Kurzívval emelem ki benne a kulináris és a levélírással, az írásra vonatkozó részeket:

„Csaknem minden ember ír levelet, de nem minden tud olyat írni, hogy tessék. Vannak olyasok, akik *leírják*, amit akarnak mondani, de a' csak száraz, sóltan és ízetlen; némelyek pedig len legkisebb dolgot is úgy fel tudják ékesíteni, olyan *ízt* adnak annak, hogy tetszik. Megbocsásson a kéd veres orcája, hogy *megpirítom*, de kevés asszony és férfiú tud olyan *szép leveleket írni*, mint kéd, amelyek úgy tetszenek az elmének, valamint a *szép és jóízű étek* a szájnak. A káposztát akarám mondani, de nem mérem, nehogy azt mondja kéd, hogy a káposztához hasonlítom a kéd *levelit* (de meg ne haragudjunk). Ha szinte ahhoz hasonlítanám is, mit vétenék véle? Csak azért is azt mondom, hogy a *szépen írt levél* az elmének úgy tetszik, valamint a szemnek a *kapros és téjfellel béborított káposzta*, amely távulról úgy tetszik, mint egy kis ezüsből való hegyecske, amelyről ha leveszik azt a lágy ezüstfedelelet, alatta drága *füet* [füvet] lehet találni.

Erre, tudom, azt mondjuk, csak a káposzta neki! Azt ne csudálja kéd, mert egy nagy *könyvet* akarok *írni a káposztáról*. Legelsőben is azt teszem fel, hogy azok a híres rómaiak, nem tudom, mi okból, az orvosdoktorokat a városból kitiltották, és kétszáz esztendeig csak a káposztával gyógyítottak mindenféle betegeket. De egyéb dicséretet nem mondhatnék is felőle, a' nem elég-é, ha azt mondom, hogy erdélyi címer? Hogyha pedig a *könyvem* elkészül, azt akarom, hogy a többi híres auktorok közti számláltassam, mert ugyanis ha az aranyról, ezüstről és egyéb metallumokról, drága *füvekről* könyveket írnak, miért ne írhatnék a káposztáról, holott száz font réznél jobb egy tál káposzta éh gyomornak. Minthogy már a *gyomros matériában* elegyedtem, talám követem még egy darabig. Nem lehet mindenkor beszélteni nagy dolgokról, némelykor a kancelláriákon sem forognak szükségesebb dolgok, mint a *konyhákban*, azért ma, amint észreveszem, csak a *konyhán* maradok, és onnét írok.” (56. sz., 1724. szeptember 14.)

Mily könnyedén viszi végig Mikes a levél-éték-káposzta kapcsolódást! A rokokó kicsinyítések (kis hegyecske) és hasonlító túlzások (ezüsből való, lágy ezüst, drága fű) a leírt tárgy és a vele való eljátszózás szeretetét mutatják. „Minthogy már a *gyomros matériában* elegyedtem, talám követem még egy darabig.” Mikes csakugyan kedvelt matériájánál marad; rodostói élmények híján ókori példák kerülnek elő: Kleopátra, ahogy milliót érő gyűrűje ékkövét borban megitta; Vitellius császár, „aki egy pástétomot csináltatott ebédjire, amely csak fácánnyelvel volt tele”; Caligula, aki aranytálból, aranyozott árpával etette a lovát stb.

Van tehát mindenekeelőtt káposztásan szép levél, de van még „méznél édesebb” (70. sz.), „nádmézes téntával írt” (71. sz.), „mézespogácsás” (80. sz.). Most már csak az hiányzik, hogy Mikes belekóstoljon valamelyik levélbe. Megtörténik: „De a kéd levelei jóízűek, csaknem megehetném a papirost is” (75. sz.). A levelek édes szájú ízesítése és kóstolása Mikest megint szerelemközelbe sodorja: „Édes néném, ha valamely idegen olvasná a kéd levelét, nem hinné el, hogy atyafiak vagyunk, azt gondolná, hogy még több vagyon atyafiságnál közöttünk, mert

* A tunya és szkeptikus Mikeshez képest Kiss István lelkes örövezéssel írja le Pompeius oszlopát a tövétől a tetejéig. Körülméri cérnával, és különösen tetszik neki „igen figurásan és nagy mesterséggel kicsinált” felső része. *Jeruzsálemi utazás*, Róma, 1958, 101–102.

rendszerént az atyafiak levele hidegebb téntával vagyon írva.” És mond még többet is: „nénémséget néha el is felejténem”! Miként fokozza ezt tovább? Lefokozással. Megnyugtattja magát, hogy nem lesz ebből baj, bebiztosított „szerelem” ez a házasság ellen: „a mi szeretetünk semmit nem alkalmatlankodik, mi azért jól alhatunk, jól ehetünk, és semmi nyugtalanságot nem okoz a mi szívünk”. Hogy ne essék ki a gasztronomikus ihletkör fokozó futamaiból, hozzáteszi: „a mi szívünk mindenkor frissen és hívesen vagyon, és nem peshed úgy, mint füstölt hús a nyárson”. Azaz: friss, hűs, józan a mi szívünk, szó sincsen szerelmi lángolásról: „ne legyünk olyanok, mint akiknek a szíveket a lángon vagy rostélyon égetik” (70. sz.).

De térjünk vissza szabályosabb tudnivalókhoz. Mikes 40 év alatt 207 fiktív levelet írt. Franciás címmel is ellátja a gyűjteményt: *Konstantinápolyban gróf P.... E.... írott levelei M.... K....*. Amit úgy egészíthetünk ki: *Konstantinápolyba gróf P[aksy?] E[rzsébethez?] írott levelei M[ikes] K[elemennek]*. „Ilyen leveleket Mikes nyomtatásban is olvashatott,” így Roger Rabutin comte de Bussy és Mme de Sévigné levelezését, „amely 1697-től Párizsban többször is napvilágot látott. Mikes elképzelt szerepe, *Leveleskönyvének* az »édes néném«-mel évődő hangneme kísértetiesen hasonlít Rabutin de Bussy leveleinek bizalmas hangjára, a »ma chère cousine ... qui a plus l'air de Maîtresse que de Cousine« (édes húgom..., aki inkább egy kedvesre, mint unokahúgra emlékeztet) finom galantériájára” (Hopp Lajos).

Mikesnek biztosan van két irodalmi hőstette. Az emlékirat egyes szám első személyű beszélő-helyzetét úgy őrizte meg és tette derűsen könnyeddé, hogy teremtett hozzá egy visszabeszélőt, felelőt is „P. E. grófnő” személyében. A levélíró a nénjéhez beszél, az válaszol neki; és ez már beszélgetés, társalgás, csevegés; ahogy maga is megvallja: a levélírás „beszélgetés gyanánt legyen”. Íme a „két kuruc beszélget” politikán inneni fiktív poétikai helyzete. A „kávéházi” Kosztolányi Dezső (aki persze lerobotolta a filozófajékozódás hosszú óráit is Szerb Antal mellett ülve az Egyetemi Könyvtár tanári kutatótermében) csálhatatlanul ráhibázott az egyik Mikes-hőstetre: „Aki levelet ír, az társalog papíron. Társalgási és társasági műfaj a levél. Van benne valami a tárca közvetlenségéből. Híreket közöl a külső és belső világból, a környezetről és a levélíró egyéniségéről. Az újság föltalálásáig valóban az újságot pótolta.” Folytassuk is Kosztolányival: „Mélyen magába nem tekint. Azt, ami küszködik és viaskodik benne, elaltatja, megdermeszti valami mákonnyal.” De valamit felhoz a mélyből: felhossa „a humor kincsét”. Az „lakozott benne, a szó legmagasabb értelmében, az a humor, amely a nagy dolgokat kicsinnyé teszi, a kicsinyeket nagygyá, s ezzel hangsúlyozza minden jelenség viszonylagos voltát, és a világban a kedély által teremti meg az egyensúlyt”. Ekképpen több ez a humor, mint „ötlet és elmésség”: ez a lélek „ragasztószere” (Mikestől vett szó!); olyan humor, „mely nélkül írás csak csörgő papiros. Ezzel tudta elviselni sorsát.” Fantasztikusan találó ítéletek!

Mikes másik diadala: a levélműfaj meghonosítása. „Levelet írok, nem könyvet” – szögezte le egyszerűen (13. sz.), s azt érthette ezen: nem emlékiratot, nem regényt, hanem irodalmi levelet ír. Megteremtett műfajáról és annak indítékairól is van két levele. Az egyiket (a káposztást) már idéztem; a másik (27. sz.) a belső készletéről vall: „Nekem úgy tetszik, hogy nemcsak azért írok kédek, hogy írni tudok, hanem azért, hogy a hajlandóság viszen reá.” A hajlandóság a tehetség megmutakozása. A káposztás levél a Mikes-levelek titkáról vall; önarckép-, ars poetica-érvénnyel: „Vannak olyanok, akik leírják, amit akarnak mondani, de a' csak száraz, sótlan és ízetlen; némelyek pediglen legkisebb dolgot is úgy fel tudják ékesíteni, olyan ízt adnak annak, hogy tetszik.” Íme, a Kosztolányi feszegette titok: nem száraz, nem sótlan, ízes (= humoros), „a legkisebb dolgot is fel tudja ékesíteni”. Mikes azt mondja: „kiskutya” és „elefánt önagysága”; azt mondja: „köteles, spárgás szolgája”... És mindezt megbeszéli „P. E. grófnővel” – és velünk: 1794 és 1999 közötti olvasóival, meg utókorainkkal, amíg

élnék, beszélnek, írnak magyarul. Harmadszor is idézem: „Hadd koptassam tehát a pennámot az írásban, mert arra elég időm vagyon, és beszélgetés gyanánt legyen!” (150. sz., 1739. július 22.)

A fikciós epika első magyar klasszikusa sok fejtörést okozott a fiktív levél nyomainak tökéletes eltüntetésével, a misszilitás látszatával. Először volt az ún. „emlékirat-elmélet”: egy teljes életrajzfélét bárdolt szét Mikes „mészáros” apró levéladagokra. (Mészárosnak Mikes a hentesfiúból lett török fővezért nevezi, s egész mészáros-motívumhálózatot működtet leveleiben.) Aztán elkezdtek nyomozni a kitalált „P. E. grófnő” után. Thaly Kálmán lelt rá a rodostói keresztelési anyakönyvekben amaz adatokra, amelyek „Général Miques” (a bujdosók „basbug”-ja, előljárója) háromszori keresztapaságát tanúsítják. Kétszer bizonyos „Elisabeth Spax”, azaz Paksy Erzsébet volt mellette a keresztanya. Thaly szerint ez a titokzatos nő (akinek „férje nem említették”) szintén Bercsényiék udvarhölgye lehetett, mint Kőszeghy Zsuzsi. Thaly úgy tudja, Paksy Erzsébet 1758-ban „jobblétre szenderült”; az örmény temetőben hantolták el. (Rákócziék a rodostói örmény negyedben laktak.) A kétes hitelű historikus adatai ezúttal megbízhatónak látszanak, hiszen 1893-ban közreadta „a rodostói r. kath. anyakönyvek magyar vonatkozású bejegyzéseit”. Fantáziájának szüleménye legfeljebb csak az lehet, hogy Mikesünk komatársnője „a magyar telepnek – úgy látszik – legelőkelőbb hölgye volt”. Mindenesetre esze ágában sincs kompromittálni vele Mikes Kelemen (Thaly a férfiakat szerette), pedig kisinas filológus felismerheti, hogy Paksy Erzsébet névbetűi kiadhatnák „P. E. grófnő” nevét. Majd csak Miklós Ferenc, a *Leveleskönyv* 1906. évi kiadója hozta összefüggésbe Mikest és Paksy Erzsébetet, benne gyanítván a nénit. „Mivel a *Leveleskönyv* utolsó levele 1758. dec. 20-án kelt, e levél megírását és a levelek sorának megszakadását Miklós Ferenc a nemes hölgy halálával hozta összefüggésbe (ItK, 1904, 304). A szerző újra az egyes levelek misszilitását kezdte bizonygatni, de kevés sikerrel” (Hopp Lajos, *Mikes Összes művei*, I, 1966, 400). Ha a misszilitás rögeszméjét kivesszük a koncepcióból, nyugodtan megmaradhat a Paksy Erzsébet – P. E. grófnő azonosság *feltételezése*. Még javára is íránk Mikesnek, ha valóban átderenghetne egy létező női sziluett a P. E. monogram fátyolán. A levelek ettől még Mikes Kelemen *fiktív* teremtményei maradnak. A *res gesta*: történetírás, a *res ficta*: költészet. Mikes pedig nagy költő volt. Egyébként szinte máig napirenden tartott kérdés a néni kiléte. Ifjúságunk kedves szegedi professzora, Baróti Dezső még 1990. november 3-án is nyilatkozatot adott a Magyar Hírlapnak arról: *Ki volt a „Törökországi levelek” címzettje?* Bóta László újabb meggondolásai szerint „a *Leveleskönyv*ben a klasszikus 23 betűs latin ABC betűszámaival, gematrikusan rejtjelezve mind a maga, mind pedig a címzett hölgy nevét, így levélgyűjtemény keretszámát is ennek megfelelően alakította ki. A hölgy az a PESSÉLIER ERNESTINE: 15+5+18+18+5+11++9+5+17=103; 5+17+13+5+18+19+9+13+5=104 összcsen 207, akire Pálóczi Edgár is gyanakodott, de mivel álláspontját kétséget kizáróan bizonyítani nem tudta, a Mikes-filológia ezt is, mint a Pekry Erzsébetre, illetve a Paxi Erzsébetre tett megfejtési kísérleteket, szintén ignorálta.”

Miként és miben kamatoztatja a XIX–XX. századi magyar próza a mikesi stílushagyományt? – érdemes lenne alaposabban megvizsgálni, teszem azt, Mikszáthtól Móra Ferencig. Alább csak századunk erdélyi irodalmából nyitom ki Tamási Áron és Sütő András egy-egy könyvét, hogy Mikes-nyomokra rámutathassak. Amikor Trianon után Erdély magyar írói számba vették szellemi múltjuk nagyjait, Mikes megidézése természetesen Tamási Áronra várt. Tamási stílszerűen levélesszót írt: *Levél édesanyámhoz Mikes Kelemenről*. A Kolozsvárott, 1935. május 1-jén dátumozott Mikes-modorú levél ízes parafrázis a *Törökországi levelek* szövegére. Tamási minden ötletességét tündökölteti, s ahol nem parafrázál, ott is Mikes gradációs-annominációs technikájával él. „Kelemen úgy kelt fel a »száraz ebéd« után, ahogy leült volt. Fel is fogadta abban

az álló helyiben, hogy a török *vendégségbe* máskor csak *jóllakva* megyen. Várhatta azonban, [...] mert *hivatlanul* maradott.” Mint a mesekakas a gyémánt félkrajcárokat az ocsúból, úgy szedi ki a *Leveleskönyv* szövegéből s iktatja a magáéba Tamási Mikes különösen szép szavait: „Talán azt hihették, hogy bűnnek esett az a *jószagú és csendülő* lelke, de ő bizony egyéb dolgokon jártatta a *pillangós* eszt.” (Mikes a hírt mondja jószagúnak és csendülőnek, a vőlegényt pillangósnak.) Mézespogácsás mikesi ízekkel áthatott Tamási *Ábel*-trilógiája is. Apa és fiú ilyen tréfás-ismétlő-fokozó fordulatokkal évődik már a legelső párbeszédben: „Erőset *sokat* tudsz, pedig milyen *kicsi* vagy – mondta. – Én *kicsi*, mert ülök. – Lám, állj fel. [...] – No, csakugyan *nőttél*, amióta nem jártam haza – ismerte el mégis. – Mennyit? – Kilenc napot. – Mindjárt kitaláltam, hogy a kilenc napot azért mondja, mert épp annyi ideje nem láttuk egymást.”

A Tamási-levélesszé indítéka édesanyjai óhaj is volt: „Nagy epekedéssel azt monda nékem ugyanis: még csak azt szeretném megérni, hogy *nekem is írál valami szépről, valami szépet.*” Sütő András szó szerint ezzel a Tamási-alaphelyzettel iktatja magát a Mikes–Tamási hagyományhoz: „Egy napon így szólt anyám: – *Írhatnál rólunk is valami könyvet.* – Nocsak! [...] milyen könyv legyen az, vidám-e vagy szomorúságos? – Igaz legyen, mondta.” A maga Tamási-esszéit Sütő is megírta (*Istenek és falovacskák*), s ez éppolyan szövetség Tamásival, mint a Tamásié a Mikessel. Fiktív levélesszéje szintúgy van Sütőnek (a Bethlen Gáborhoz címzett *Nagyenyedí fügevirág*), és vannak helyei, amelyek gyökérzete Mikesig leér. A „*kéd levelei jóízűek*, csaknem *megehetném*” – idézzük minduntalan Mikes fokozó ismétlését. Sütőnél ott vannak teljesen hasonló változatai: „a hargitai *sast* meg kellett enni, bárminő *kacagtató* is a látvány. Az effajta *karmos kacagásból* nem nehéz kihallani a riadt szív dobbanásait”; „vesd csak meg a sarkod, Gyula bátyám [ez Illyés], mi addig elmegyünk néhány *pillangót* fogni az istenadta népnek. Kell a *lepkegyűjtemény* is”; „*elzúzmárosodik* bizony a lelkünk. *Egészen meg nem fagyunk*”; „Oly bizonytalanok, mint a *kutya vacsorája*; nem Kegyelmed ölbeli *ebének* *kosztja*”. (A kis példatár az *Istenek és falovacskák* című kötetből, 1973.)

No de „Nem lehet mindenkor beszélni nagy dolgokról, némelykor a kancelláriákon sem forognak szükségesebb dolgok, mint a konyhákbán, azért [...] csak a konyhán maradok és onnét írok” (56. sz.). Mikesék vászonpalotáiból lépünk át napjaink sportújságírásának konyháiba. Évek óta el-elteszem a reggeli napilapból azokat a tudósításokat, amelyek stílusát Mikes iskolateremtő hatása élteti. Íme: Kiprich a svájci–magyar találkozón „úgy szöktette Vinczét, ahogy Tatabányán dobta támadásba [...] társát. Ám *Bánya* ide, *Bánya* oda, a helyzetet nem sikerült *kiaknázni*.” Ez 1995-ből való, a következőt pedig a mai újságban, 1999. szeptember 8-án, mint címet olvasom, Komora Imrének, a Kispest-Honvéd edzőjének felmentéséről: „KOMOR A JÁRÁSA – Kispesten végképp menesztették a kétszeres direktort, egyszeres edzőt”. (Irodalomközelben vagyunk, vesd össze Arany Jánossal: „Mint komor bikának, olyan a járása”.) De van apróbb labdával játszott sportról is Mikes-modorú tudósítás: „Bátorfi szülőbanc kikapott a házigazdák két évvel ezelőtti páros világbajnokától, *Hsziao Jung-pingtől*. Mit mondjak, *»ping«* ellenállhatatlanul *pongozott*” (1995. május 20.).

Mit mondjak befejezésül? Kosztolányi szerint Pázmány „a magyar próza atyja”. Az erdélyié biztosan Mikes.

*

Mikes Rodostóból rokonaihoz írt négy misszilis levelében (1759–1761) nem tud, és nem is akar a fiktív levelekkel konkurálni: az öröm és meghatódás dokumentumai, tele szomjas, mohó kérdésekkel, hírajándékokkal (részint a *Leveleskönyvből*), kuriózus csecsebecsékekkel (virágmagvak, ékkövecskék). Amit irodalmi „raritásul” küld ángyom- és húgomasszonynak:

az a törökországi vörös és fehér fogolymadár szemléletes, örömteli leírása; amit irodalmi működése dokumentumaként: az egy rövid utalás franciából fordított műveire („a csendes életet a könyvek fordítására szenteltem és sok francia könyveket magyarrá változtattam”, 2. sz.). Ezekből Huszár (Boér) Józsefet, kedves öccseurát is részesíteti: „a keresztől beszél, [...] auctora spanyol jezsuita volt, azután franciára fordították, a franciából székely nyelvre”; méltónak tartaná rá, „hogyan kinyomtassák” (3. sz.).

A *Keresztnek királyi útja* (Regia via crucis, 1635; franciául 1655) eljutott Huszárékhoz, 1960-ban meg is találták kéziratát Erdélyben. Még tizenegy franciából készült Mikes-fordítás van. Hatalmas terjedelmű időtöltő feladatteljesítések; nem kevesebb munkával járt Hopp-féle alázatos kiadásuk sem. A *Leveleskönyv* villámfényében mindez szürke betűtenger, dagály és apály nélküli holt víz, morotva; adna Isten hozzá időt, hogy egyszer, hipp-hopp, elolvashatnánk mindet. „Lelki haszonra” készültek, csak a *Mulatságos napok* nem elmélkedő szöveg közülük; ez keretes elbeszélés-gyűjtemény. XVIII. század eleji francia forrása nyolc kötetben jelent meg. Mikes elszórta néhány sztoriját fiktív leveleiben és az egészet egy könyvbe rántotta össze, magyarrá téve szereplőit, erdélyivé a színterét.

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN

*

Szövegkiadások: ~ *Összes művei*, I–VI, kiad. HOPP Lajos, Bp., 1966–1988; ~ *művei* [*Törökországi levelek*, *Mulatságos napok*, misszilis levelek], kiad. és utószó Uő., Bp., 1978 (Magyar Remekírók); ~, *Törökországi levelek*, kiad. és bev. SZIGETI József, Bukarest, 1955; ~, *Ua.*, kiad. BISZTRAY Gyula, bev. BARTA János, Bp., 1958 (Magyar Klasszikusok); ~, *Ua.*, kiad. és utószó S. SÁRDI Margit, Bp., 1997 (A Magyar Próza Klasszikusai).

Életrajz és irodalom: ÚMIL II, 1994, 1374–1375 (HOPP Lajos); THALY Kálmán, *Rákóczi-emlékek Törökországban és II. Rákóczi Ferenc fejedelem hamvainak föltalálása*, Bp., 1893, 73–117; SZERB A., 1934, 163–168; KOSZTOLÁNYI Dezső, ~, Pesti Hírlap, 1935. március 1. (megjelent több kötetében is); TAMÁSI Áron, *Levél édesanyámhoz Mikes Kelemenről = Erdélyi csillagok*, bev. BÁNFFY Miklós, Kolozsvár, 1935, 91–108; ZOLNAI Béla, ~ *eszményei*, Minerva, 1937, 3–55; PÁLÓCZI Edgár, *Kihez intézte ~ a Törökországi leveleit?*, Forrás, 1943, 312–317 (BÓTA László kérésünkre foglalta össze megfigyelését); GÁLOS Rezső, ~, Bp., 1954; SZAUDER József, ~ *halálának 200. évfordulóján*, Népszabadság, 1961. október 1.; ~, *A m. irod. tört.*, II, 1964, 514–527 (HOPP Lajos); Cs. SZABÓ László, *A félhold jegyében*. Zrínyi Miklós, a költő és ~, Magyar Műhely, 1967/19., 17–48; PUSZTAI Ferenc, *A humor stilsztikája a Törökországi levelekben*, Acta Iuvenum, 1968, 83–98; PÁSZTOR Emil, ~ *stílusának képszerűsége*, Magyar Nyelvőr, 1971, 62–64; VERESS Dániel, *A rodostói csillagnéző. Kalauz ~ Leveleskönyvéhez*, Kolozsvár, 1972; HOPP Lajos, ~ *és világa*, Bukarest, 1973; KAMOCsAY Ildikó, *A magyar realizmus bölcsőhelye: Rodostó (fikcióesszé)*, Élet és Irodalom, 1987. március 20., R. VÁRKONYI Ágnes, *Mikes – Rodostó = Irodalom, történelem, folklór. ~ születésének 300. évfordulójára*, szerk. HOPP Lajos, PINTÉR Márta Zsuzsanna, TÜSKÉS Gábor, Debrecen, 1992, 53–58; VÖRÖS Imre, ~, *a fordító* = Uo., 71–76; SZILÁGYI Ferenc, ~ *stílustörténeti jelentősége* = Uo., 99–104.